

Adamik Mária

ELTE TÁTK

A „gender” a magyarországi közéleti és tudományos karanténban. Kiszabadítjuk vagy kidobjuk?

Talán túl sokat is vártunk a „gender” fogalmának hazai megjelenésétől, elterjedésétől, a szaporodó gender-re való hivatkozásoktól. A mai mérleg azonban rendkívül kedvezőtlennek mutatkozik a reményeinkhez képest. Miben állt ez a remény és mi történhetett az elmúlt két-három évtizedben? A tanulmányom kísérlet egy, talán a mai napon érvényes keresztmetszeti kép felvázolására, amit jövőbeli kutatások kiindulópontjaként ajánlhatok. Ez a kép mozgó kép és közelkép, Zimmermann (2017) világtörténeti perspektívájához képest, de az összeillesztésének szempontjai, az, hogy mi mindent kellene alaposan görcső alá venni a jelenben a „gender” fogalom hazai édes-bús történetének megértéséhez, használhatónak mutatkozhatnak. Az okok feltárásához a tudomány-politika és társadalomtörténeti megfontolásokat igyekszem szétszálazni, tudván ugyanekkor, hogy a „valóság” éppen hogy azok együttállásában és összefonódásában létezik.

Kiindulás

Három szílat, azaz problémaköteget vélek megragadhatónak. A társadalomtudósnak legfájóbb, hogy míg a tudomány a „gender” hasznát húzta (finanszírozva, kipipálva, konferenciázva), a fogalom a potenciális elméleti, kutatási értékét, társadalmi érvényesítését, nem szolgálta.

- (1) Ismeretelméleti megalapozás, a globális folyamatokra való kitekintés és kritika híján — és talán a kényelem rutinja okán — nem fogadta be, a koncepció népszerűsítésére így eleve esélytelen volt.
- (2) Nemzeti metodológiákba és lokális pártpolitikákba ragadva globális gazdasági és geopolitikai befolyásokra felkészületlenül és így alaptalanul vélelmeztünk egy helyi lokális (posztoszocialista, kelet-európai?), akár a globálisnak ellenálló folytonosságot 1989-et követően is a nemek közötti viszonyra vonatkozó társadalmi attitűdökben a közvélekedéstől a civilszervezetek értékrendjéig. Pár évtizede elképzelhetetlen volt, hogy magyar nők, függetlenül szocio-demográfiai jegyeiktől, „normálisnak” tekintsék a prostitúciót

általában, vagy normálisként másnak, noha maguknak nem. Elképzelhetetlen volt az is, hogy a párkapcsolatok minősége iránti elvárás társadalmi normáit egy szerveződő prostituált egyesület vezetője hirdeti lehangosabban a közzéadott rádióban (igaz, már több mint 90 pornóújság engedélyezése után vagyunk) — csak mert a pszichológiai és szociológiai szükségletértelmezések (a társadalmi gyakorlatban a szociális munka), a józan ész, érzelmek, netán a közmorál orientációt veszítve néma.

- (3) Individuális szintén (is) fenntarthatónak véltük azt a komplex női identitást, amiben éppen úgy egyensúlyoz a partikuláris női az univerzális emberivel, amint a férfié is. Nem mintha az államszocializmusban ez az egyensúly egykönnyen megvalósult volna, ám elgondolható volt, ekképpen mozgató erő. Bízunk a női generációk között fenntartható folytonosságban. Ma mind a női identitás emberi identitásként való azonosítása háttérbe szorul (a nőiség esszenciálisan túlhangsúlyos lett), mind a generációk közötti folytonosság igénye feladódni látszik (mintha egy ilyen igény töredéke sem férne a neoliberalizmus szellemében szocializált fiatalok horizontjába, vagy ha privilegizált körökben mégis, akkor is csak a privilegizált önmagunknak tartjuk fenn, lásd prostitúció, fentebb). Különösen nem számoltunk a globális gazdasági erőket szolgáló állam (együttesen a Nagy Fehér Üzemmod), majd más szinten, de az előbbiekkal összekapcsolódva egy-egy erős férficsoport (Nagy Fehér Férfiak, Gattyán, ma a puncsos Weiler Péter és köre¹) kényszerítő potenciáljával (Adamik 1994). Mindazzal, ami többet rombol, mint ami a globális kapitalizmus gazdasági egyenlőtlenségével eleve jár: az emberi komplexitás iránti női törekvés is elvitathatóvá lett. Külső haszonelvű megfontolások mentén az identitásban korábban együtt tartott emberi identitáselemek funkciók szerinti széthasogatása (szexualitás, anyaság/gondoskodás, munkavállalás) nem vár a nők jóváhagyására.

A Feminista Hálózat sem volt egy sikertörténet anno, de ma a néhány feminista kör (gyakran csak facebook csoport, sőt egy-egy mozgalmi háttér nélküli önjelölt megmondó ember) önérdék-érvényesítésért folyó nyers versenye, mint a neoliberalizmus szellemi terméke, kiiratkozásnak tűnik mind a tudományos eszmecseréből, mind a politikai cselekvésből.

A fenti szempontokat egyúttal három kutatási irány köré rendeztem:

¹ Az összekapcsolódás láncolatának egy friss láncszeméhez lásd: D. Kovács 2018.

- (1) a tudományos alulteljesítés, amit a gender koncepció integrálására alkalmatlan kutatási tradíciók folytatása, az éppen zajló társadalmi folyamatok iránti érzéketlenség eredményezhetett, nem volt képes informálni a mozgalmakat, keretet ajánlani a közbeszédnek;
- (2) a gazdasági egyenlőtlenségeken túlmutató, nem várt globális hatások (főként új jobboldali, közöttük neoliberális mozgalmak és szervezetek) ellenszele végleg szétzilálta az előző pontban megfogalmazottak miatt egyébként sem konszenzuális „gender” értelmezést;
- (3) a reálfolyamatokban, az individuum szintjéig lehatolva egy előzményekben érvényesnek tudott, az államszocializmusban elfoglalt női identitás szétzilálása, rendszerfunkciók szerinti széthasogatása és széthasítottóságában való piaci hasznosítása történik – nem előzmény nélkül (Adamik 2001b), de felgyorsult ütemben és globális méretekben.

A társadalomtudomány alulteljesítése: Ha megdobnak genderrel, dobj vissza rasszizmussal

A felszabadítás ígérete főképpen abban állt, hogy magunk mögött hagyni reméltük a megismerést évtizedek óta blokkoló (funkcionális) nemi szerep elméleteket, ami nemcsak az ötvenes évek Amerikájának, hanem az államszocialista hatalomnak is makacsul védett fogalma, mert a politikai-hatalmi elvárásokat a nemek számára előíró nyelvezet lett (fogalmilag ezt szembeszegezve a „szocialista emancipáció” reálfolyamataival). Ezzel a hatalom a közéletben zsonglőrként volt képes hol a gyest, hol a női munkavállalást igazolni a szociológia és a pszichológia közvetítésével. A „gender” koncepciója ezzel szemben azt ajánlotta, hogy játékba hozható a „társadalmi”, abban éppen a hatalom előbbi játszmái is: a nő és férfi nem egy-egy pszichés entitás csupán. Így nem az a kérdés, hogy miért nem szerette Kőműves Kelemen Kőműves Kelemennét, viszonyuk nem egy kétszemélyes pszichológiai játszma, hanem sokféle társadalmi ágens által befolyásolt, kimunkált konstrukció realizálódása az egyéni életutak során. A Déva várát építő hatalom a fő ágens, irányítja Kelemen és Kelemenné kapcsolatát, aminek hajtóereje kijelöli, kikényszeríti a számára kedvező változást akár az individuális szereplők kárára is (Adamik 2001a). Ezért is változik a nő és férfi viszony a történelmi időben, nem „örök” a nő és nem az a „család”, noha a „női princípium” változatlanságára sokféle és erős igény mutatkozik (például egyes férficsoportok, konzervatív nemzetállam, globális és alapkoncepciójában eleve maszkulin piac részéről is).

Miként történhetett meg az, hogy a „gender” fogalmával együtt járó, ahhoz szervesen és leválaszthatatlanul kapcsolódó társadalmi kontextusból

semmi „nem jött át” a közgondolkodásba, s a tudományos gondolkodásba is alig. Mintha az értelmet, a jelentést lekapcsolták volna a szóról magáról a határon (amiként majd a *gender-mainstreaming* fordításokban is), csak a szó maradt, az felkapott lett, félre- és túlhasznált, sőt abuzált, főként a közéletben (aki a szót használja egyszerűen genderszekta, femináci, genderfasiszta, gender patkány).

Itt elkerülhetetlen lesz majd egy tudománytörténeti áttekintés arról, miként nem illeszkedett a hatvanas évek elején intézményesült szociológiájának pozitivista alapozása egy változó társadalomba, hogyan maradt ki ez a mainstream a posztmodern megrendülésből, így nem is térhetett magához abból, és nem rendezhette újra sorait (alakíthatta át koncepcióit és metodológiáját egy másik, nem nemzeti szinten). Nem meglepő, hogy némi próbálkozás, tétovázás után a „tudományosságban” a kilencvenes években már visszatöltötték a funkcionális nemi szerepek teljes, kulturálisan sértetlenül áthagyományozott tartalmait (hisz’ nem történt semmi), ekképpen megfontolásaival, kérdéseivel, kész válaszaival, szóhasználatával újrafalazták — nézőpont kijelölendő — a régi horizontot. *Gender role*, mondja a „korszerű” kutató, amin ugyanazt a nemi szerepet érti, mint harminc éve, és még mennyi nyelvileg is befogadhatatlan rossz mondatot is!

A legegyszerűbb és egyúttal gazdaságos használati móddá úgy lett, hogy a nő és férfi, mint két szereplő, összevonhatóvá vált egyetlen szóba: „gender”. Egy másik nyelvi haszonélvezet, hogy helyettesíthetővé vált jelzős szerkezetekben a „nemi” szócska, amit a magyarban még ma is leginkább a „nemi betegség” összetételként fejeznénk be. A nemi sztereotípiá helyett is jobban hangzik gender sztereotípiá. A gondozási feladatoknak vannak gendervonatkozásai, a munkaerőpiacnak genderköltségvetési szempontjai, háztartáson belül jelen van a genderméltánytalanság, a korrupcióra való lehetőség is genderspecifikus jelenség, a genderszemlélet a jó kormányzás előfeltétele (így, mindenütt egybe írva). Csak hogy, a kutatások koncepciója, de még alanya, tárgya minden szóburjánzás ellenére sem a „gender”, nem a nő-férfi viszony, az azt formáló gazdasági, politikai erők, ágensek, hanem vállaltan avított módon a nő, éppen úgy, mint a nyolcvanas években. Nők a parlamentben, nők törvényhozásban, a közéletben, a pártokban, a munkaerőpiacon, végrehajtásban, a vezetésben, az üvegplafon alatt. Az akár hasznos adatok azonban még a férfiakra vonatkozó adatokkal összevetve sem tárják fel a rendszerszintű összefüggéseket, a mögöttes mozgó hatalmi szerkezeteket, viszont *folymatosan versenyben tartják a nőket és férfiakat — így, két nagy csoportként*. A neoliberalizmus versennyé egyszerűsíti „feminizmusát” is, annak minden, a feminizmusról leváló kártékony következményével (ki is derül, hogy a neoliberális Kelemenné, kezében a vakolókanállal

hasonlóképpen befalazná Kelement, mert ugyanúgy nem bátorkodik a kritikáját a megrendelő építető felé irányítani, viszont versenyezni már ő is tud). Kevésbé lenne bosszantó ez a szövegromlás, ha a kutatási eredmények a szövegromlás árán valami mást, vagy valamit másképpen mutatnának meg, mint a nyolcvanas években Koncz Katalin nőtudományi írásai tették. A hagyományos módszertan, abban a tudásra vonatkozó alapvetések és beszédmód egyszerre biztosította, hogy van ugyan női téma (arra fordított források), ám nem ismerünk rá a globális gazdasági hajtóerőket közvetítő politikai hatalomra, részrehajlásra, legalábbis a — semmitmondó — „sztereotípiák” leleplezésén túl hatalmi függőségekre, azok közvetítő mechanizmusaira, intézményeire, strukturális kényszerek szintjeire és hálózataira.

Ha csupán annyi elmozdulás történt volna, hogy a nők életében felmerülő problémák magyarázatát, kérdésekre a választ nem újból és újból a nők életében kívánnánk fellelni (értsd: a megoldást is automatikusan a nőhöz rendelni), hanem másutt, más színtereken is keresnénk, horizont nyílhatott volna a társadalmi nem konstrukciójának megértése felé (Haraway 1994; Harding 1993). Ehhez azonban bátrabban kellene félretolni azokat a bénító elvárásokat, amelyek miatt nem merünk, nem vagyunk képesek új kérdéseket feltenni a nők helyett/mellett a férfiakra, a viszonyukra, a hatalom és intézményeinek maszkulin természetére, a neoliberais piacgazdaság láthatatlan szereplőire és mechanizmusaira. Még az olyan, tudományos ismeret nélkül is felismerhető dilemmák megtárgyalásba, mint a női termékenység sem sikerült egyéb, mint női szempontokat vizsgálat tárgyává tenni (Adamik 1999). Az egyetlen téma, aminek tárgyalását az EU is jó ideig, ma már kevésbé, támogatta, a család és munka összeegyeztethetősége volt. Nőtémává szelődött ez is, noha elvezethetett volna a munkaerő reprodukciós költségeinek globális újratárgyalásához, átértelmezéséhez, a gazdaság és társadalom mai viszonyának radikális kritikájához. Részmunkaidő, több szolgáltatás a nőknek stb., szólt az alku-ajánlat a munkaerőpiac, s nem a nők érdekében.

Individualizálás vagy túláltalánosítás csapdája elméletileg — a viták lehetetlensége gyakorlatilag

A családon belüli vagy „párkapcsolati” erőszak úgy vált legitim, így finanszírozott kutatási témává, a beavatkozás civil tevékenységgé, hogy az erőszak jelenségét társadalmi kontextusától megfosztotta (a törvényhozó, a finanszírozó, a szolgáltató, a kutató), szereplőit pszichológiailag is individualizálta, atomizálta (erőszakot elkövető gonosz, döntően férfiak és az ilyen reakciót kiváltó nők a szereplők). A figyelem, a kutatás, az eljárás, a

klienssé válás, az ilyen-olyan szolgáltatás tehát itt is individuumba, a nőre irányul. Akár a szükségletek félreértelmezése árán is (az erőszakmentesség szükségletét új hajlék szükségleteként értelmezi a rendszer, így a kliens nem a férfi, hanem a nő, a gyerek marad, akit menekíteni kell). A bántalmazó férfit adottságnak tekintve változásra nem, csak az ismétlésre van esély, hozzá bíróság alatti presztízsű intézmény szólni se mer, kérdezőbiztos sem. Hasonlóan, amiként csak a szegényeket kutatjuk, a gazdagokat nem.

Ugyanakkor az individualizációval együtt jár, hogy eseti előfordulásokként (néhány tucat agresszív, gonosz férfi, vagy ami nem jobb ennél, túlátlánosítva az összes férfi) a családon belüli erőszakot elhatárolta, leválasztotta más erőszakos nő-férfi vagy gyermek-férfi interakciók soráról. Olyanokról, amelyek pedig a családon belüli erőszakkal együtt illeszkednek egy láncolatba — vagy inkább hasonló mintázatba —, s amelyre, mint átfogó jelenség-együttesre más kérdéseket tennénk fel. *Miként járulnak hozzá az elfogadott társadalmi egyenlőtlenségek, úr-szolga viszonyok léte ahhoz, hogy a személyközi (ember-ember) kapcsolatokban a dominanciára, a másik uralására, birtoklására vagy megalkalmazására való igény minden adódó viszonylatban?* — *ahol csak a férfiaság és a hatalom szűnni nem akaró párosítása lehetséges — megjelenjen?*

A pedofil pap, a gyermekotthon igazgató, a nevelő apa rájuk bízott gyerekekkel szemben, a férj a feleségével szemben, férfi/férj egy prostituálttal szemben, a híres vagy kevésbé híres hatalmasság a függőviszonyban lévő nőekkel szemben (*#me too*), *sugar daddy* a *sugarbaby*-vel szemben, és persze kinek-kinek a határt átlépő kalandjai után a saját családjával vagy közösségével szemben? Ez utóbbiakban is uralni kell a közeget ahhoz, hogy kiközösítés helyett elfogadás járjon a határsértőnek. A hazugság, csalás, álság titkai persze nem idegenek ettől a kultúrától. Ha csak átérezni kívánnánk, hogy az előbbieket terhe alatt miként formálódnak át az emberi viszonyok, gondoljunk a pedofiliában vétkes papra, amint tette után a nyája elé lép. A nevelt lányát abuzáló férfi, amint a nevelt lány anyja, neki társa mellé ül az asztalhoz, mintha mi sem történt volna. Az előbb durva férfi, aki rövidesen szeretkezni kíván az előbb még bántalmazottal, a prostituáltat használó férfi, amint egy vásárolt aktus után a családi otthonba lép, és megsimogatja a gyerekeit, a *sugar daddy*, amikor beszélget a *baby* korú saját lányával, a színházrendező, amikor a zaklató esemény után a családja körében tart igényt szeretetre, majd másnap egy

² Típusok az intézmény és szereplők szerint sorrendben: nyilvános intézmény- egyház-gyermek- gondozásra bízott, nyilvános állami intézmény-gyermek-gondozásra bízott, magán intézmény-gyermek-gondozásra bízott szeretet kapcsolatban, magán-nő-erőszak-szeretet kapcsolatban, piac—többnyire nő, de nemcsak- fizetett- tudomásul vett erőszakos kapcsolatban, köz/magán szürke zóna piacit kikerülő- nem elfogadott erőszakos kapcsolatban, piac/magán szürkezóna-fizetett rejtetten erőszakos- nem szeretet kapcsolatban.

kollektívában tiszteletre. A szétrombolt, mert hamisított viszonyok konstrukciója mint következmény szétterül az érintettekre, a határsértő nem egyszerűen önmagát rombolja. S mintha szavunk se lenne erre a pusztításra.

Miért nem merül fel hipotézisként, hogy hasonló forrásúak az ilyen, az emberi viszonylatok normáit, minőség igényét elvitató, megsemmisítő határsértések? Itt ismét tudomány, de nem csak a magyar az, ami adós a közösségi észleléshez és megértéshez való hozzájárulással. Az egyik az individuális és kollektív (vagy társadalmi) szint közötti reflektálatlan csúszkálás (emelkedés individuumtól a túláltalánosításig, zuhanás a kollektív társadalmiról az individualizálásig). A probléma elméletileg is régi, és minden individuális és kollektív metodológia összebékíthetlenségében, a mikro-makro (egyén-társadalom) kapcsolódás (*linkage*) magyarázatainak elméleti tökéletlenségében, nehézkességében keresendő³.

Egy ilyen, az előbbieket együtt látó észlelésnek útját állja az az eszköztelenség, hogy nem tudjuk „leválogatni” azokat a férficsoportokat, akik mindezt teszik, azoktól, akik nem teszik. Akik elveszik a másiktól, noha nem jár, és akik nem veszik el, mert azt tudják, hogy nem jár, nem veszik, mert eszükbe se jut, hogy elvegyék. Aki megteszi, mert hatalmánál fogva megteheti, és aki nem teszi meg, noha megtehetné. Ahány habitus, annyi csoport, és bonyolultabb összerendezni őket, mint a betanított, segéd-és szakmunkás csoportokat, vagy a jövedelem-eloszlás szerinti deciliseket. Egy ilyen hatalmas empirikusan alapozandó csoportképző (kategorizáló, osztályozó) munkához nem kezdünk hozzá addig, amíg a strukturálisan (is) generált dominanciaigényben, az önkorlátozás nélküli önérdek-érvényesítésben nem ismerjük fel a neoliberais gazdaság szellemiségének (mint hajtóerő, makroszint) kedvezőtlen individuális lenyomatát. És tovább, amíg a kölcsönösség és érzelmi befektetés nélküli vágybeteljesítés akarását (a relációk

³ A létező struktúra-elméleteket pedig nem sikerült az itt észlelt, feltárandó jelenségek szolgálatába állítani, maradjunk a metaforáknál: A kérdést egy Örkény egyperces, a Cseresznyepaprika füzér alapján értenénk, egy lehetséges jó válasz felé pedig ma nálunk a kritikai pszichológia halad. Saját tanmesémmel pedig úgy rövidítem és egyszerűsítem le az elméleti dilemmát, hogy különbséget teszek a nevén nevezhetetlen, megszemélyesíthetetlen Déva várát építtető gazdasági politikai hatalom (az uralkodó rendszer hajtóereje) és Kőműves Kelemen között. Az előbbit Nagy Fehér Üzemmodnak nevezem, s nem azonosítom a 12 kőművessel, amire a survey eredmények értékelése, a közvélekedésben legalábbis, hajlik (férfiak, nők mint makro-társadalmi csoport, noha nem csoportok ekként, csak SPSS aggregátumok, s csak a mikro-makro probléma megkerülését szolgálja a nyelvi többes számmal és az ökológiai tévkövetkeztetéssel visszaélve). Főként nem Kelemennel, aki legfeljebb a Nagy Fehér Férfi ugyanezen üzemmód szolgálatában. A Nagy Fehérek közötti (Üzemmod-Férfi) ontológiai cinkosság további, lényegi rejtély (miért nem jelenik meg a Déva építtetője bocsánatért esedezve Kelemenné előtt, mondván, soha többé váratt ott, ahol nem lehetséges, vagy nem vár lesz, hanem más, ha vár nem lehetséges, és bocsánat, hogy a kapcsolatukat, gyermeküket veszélyeztettem, stb.).

viszonosságát és igazságosságát) nem tekintjük társadalmi problémának, a nő-férfi egyenlőtlenség mindig készenlétben, rendelkezésre álló öntőformájának (individuális, mikroszint). Efféle társadalmi alapvetések és tudományos csoportképzés munkája híján marad a csúszkálás: vagy individuális szereplőket nevezünk meg (egy nő, egy férfi), vagy túláltalánosítva a férfiakról vagy általában a nőkről — differenciálatlan társadalmi nagycsoportról — tudunk beszélni. Nyelvtani, mondattani értelemben, szociológia-mentesen.

Ám sok jele van a közéleti vitákban, hogy ebből a nyers általánosításból az emberek nem kérnek. Így lesz a túláltalánosítás csapdája ma a társadalmi párbeszéd, a vita legfőbb akadálya, az individualizálás pedig a társadalmi léptékű problémák észlelésének akadálya. Így leszünk cinkosok a nagy játszmában kétféleképpen, vagy mert „a minden férfi minden nő ellen” és viszont játszmájára játszunk, vagy ezt elkerülendő, cinkosok maradunk a probléma letagadásában, a nem észlelésben, főként a nem együttesen észlelésben. Ez az alulteljesítés azonban —észlelésben és elméletalkotásban — csak egy, „gender” koncepciót nem értő, nem támogató társadalomba ágyazódva történhetett meg, bárhogyan is fáj az alulteljesítés nekem.

A tudományon innen és túl

A tudományos beszédmód csak nyelvi díszítőelemként, a gender koncepcióban rejlő megértő, felfedező kapacitás mozgósítása nélkül adta hozzá az uralkodó tradicionális beszédmódhoz (nemi szerep) a gender szót magát. Nem volt tehát olyan új tudományos konszenzus, amit népszerűsítve a köznyelv használatba vehetett volna. A közéleti diskurzusokban jelentősebb károk keletkeztek, hangos, gyakorta gyűlölködő viták zajlottak, itt nemcsak az elmaradt haszonról szól a mai leltár, mint a tudományban, hanem súlyos károkról. Kérdéssé vált, hogy lehetséges lesz-e megvívni azt az intellektuális és politikai harcot, ami kimentí a feminizmus baloldali narratíváját az új jobboldali (konzervatív és neoliberais) jelentés tulajdonítások vállalhatatlan világából. A „gender” – mint tudományos koncepció — esélye egyúttal az új politikai baloldaliság esélye, a kölcsönös összefüggés ugyan látszik, de látványos esély egyikre sem. Tamás Gáspár Miklós (2018) — a hazai választási kampányra utalva — így köti össze a kettőt:

Az osztálykérdésnek, azaz most: az egyenlőség, vagyis az állami újraelosztás és a gazdaságba való szociális indítékú állami beavatkozás kérdésének, az adó- és munkajognak a hánytorgatása nem került sorra. A biopolitikai kérdések közül se volt szó mindegyikről. A társadalmi nemek közötti egyenlőség ellen voltak brutális jobboldali célzások [...], de súlyuk csekély, inkább csak a konzervatív attitűdök megszilárdítását szolgálták (mint a

képzeltbeli „dzsenderőrület” elleni őszintétlen kirohanások is). *Beillesztett az egyenlőségellenes (antiegaltárius) támadás általános dinamikájába.* (Az én kiemelésem, A.M.)

Az összekapcsolódás tényét vallva és elismerve, a károkozás alapzatát szélesebbnek, több tényezőssnek vélem. A gender koncepció méltatlanul — mint meg nem értett koncepció — prédájává vált olyan váratlan politikai és szimbolikus jelentés eltérítéseknek, főként új jobboldali mozgalmakénak (Kováts 2017), amelyek megjelenésével nem számoltunk, éppen mert csak az egyenlőségellenességre számítottunk. Többről van szó, mára a közbeszédben eljutottak az egyre szaporodó, az ügyben megnyilvánulni kívánók a showbiznisztől a *gender studies* egyetemi oktatásának kritikájáig, már ott a molinó az ELTE épületen is: „Tévedni genderi dolog.”⁴ Anélkül, hogy közvetlenül az egyenlőség kívánalmait közvetlenül érintenék.

A korábban csendes nő-és feminista ellenes csoportok és véleményvezérek is sajátos nyelvi tűzfegyverré alakították az eredeti koncepciótól megfosztott gender-t, a szót magát (főként bulvár és kormányzati médiában)⁵ Ez a „gender”-ellenesség (Nagy Tiszteletű Gender Úrnő!) nem feltétlenül új keletű, nem látványosan új jobboldali, nagyon is hagyományos nő- és nemi egyenlőség ellenes érzeteket jelenít meg a szójátékaival.

Nagy nyomás nehezedett hazai civilszervezetekre, részben, hogy projektorientált tevékenységet végezzenek akár a lokális szükségletek ellenében az EU finanszírozás fejében, illetve hogy átvegyék a globális civilek

⁴„A gender tudománynak nevezett népbuító közkerkölcsrontás éppen úgy illeszkedik a tudományok halmazába, mint ahogy hajdanán azt a szociáldarwinizmus, vagy a marxi materializmus is tette – tehát nagyjából sehogy. Csírájában tartalmazza a tudományosság magvait, azonban sokkal inkább melegágya egy politikai akaratnak, mint valódi, önálló, tudományos diszciplína. A legveszélyesebb hazugság mindig a féligazság; a gender központú elemzés századunk egyik nagy kihagyott lehetősége arra, hogy jobban megértsük önmagunkat, megismerjük társadalmainkat. Helyette a gender ma a nemek egymás elleni uszításában, militáns feminizmusban és a fasizmus emberi jogok mögé bújtatásában utazik — Európa pedig jelenleg vesztésre áll ezekkel a támadásokkal szemben” („Tévedni genderi dolog” 2018).

⁵Legfrissebb példa: Juhász Péternek (az Együtt elnöke) írja Puzsér Róbert: „Még mindig úgy látod, hogy pár tucat ártatlanul meghurcolt ember tönkretett sorsa elfogadható a nagyobb jó érdekében — amint a #metoo-mozgalom falangistáinak érvelése hangzik? Még mindig olyan egyszerűen leírhatónak tűnnek az emberi társadalmak, hogy a férfiak az agresszorok, a nők pedig az áldozatok?...Nem volna szabad precedenst teremtened arra, hogy a közvéleménynek vagy bármelyik veszett feministának joga legyen ítélni ezekben az ügyekben. [...] Ne járulj mosakodni a Nagy Tiszteletű Gender Úrnő elé, hanem állj bele a magánéleted szentségébe, az ártatlanságod védelmébe, a tisztességes eljáráshoz való jogodba! Légy valódi liberális politikus, aki nemcsak a Fideszre viczorog, és nemcsak a nemzeti együttműködés rendszerére süti rá az önkény bélyegét, de ugyanígy megálljt parancsol a zsarnoki hajlamú genderszektának: eddig, és ne tovább!” (Puzsér 2018).

diktálta tematikát (társadalomértelmezést), miközben nemzetközi „civil” segélyszervezetek alávaló módon erőszakoskodnak a megsegítendőőkkel: De mitől is kapcsolódna egy globális civil szerephez lokálisan felülbíráhatatlan, az egyetlen helyes társadalomértelmezés? Sokat tanulhatnánk, ha ennek a globális hátszélnek a felhajtó erejét megértenénk (szex-, béranya és cseléd-kereskedelem, a transz-lét átmenetein élőködők), de jelenleg ezt a leckét politikai okok miatt Magyarországon megtanulni nem lehetséges. Súlyos veszteség érte a korábban kiérlelt abolicionista konszenzust például „szexmunka” diskurzus vitájában és társadalmi gyakorlatában is („Understanding Sex Work” 2017). Talán ez volt a legsúlyosabb hazai vereség azért is, mert magukat feministáknak és „baloldaliaknak” nevezők közvetítették a globális nyomást, és mérték a csapást a nők közötti szolidaritásra, és járultak hozzá a női szexualitás emberről való lehasítására a hazai és a nemzetközi tőke érdekében. A tudománynak, ahogyan a politikai hatalomnak, látványosan nem volt és nincs mondanivalója.

Majd amint a transz-vita kisebbségi szereplőiben a közvélekedés a biológiai nem és nemi identitás végleges és végletes elválasztásának fenyegetését ismeri fel, a „gender” tartalma azonnal és *visszamenőleg is* (!) ezen totális elválasztási törekvés jelentésével töltődik fel. a közbeszédben. Felerősödnek az identitásharcok, ám itt már a versengő identitásoknak kizárólag szexuális, testi, áldozati vonatkozása van, végleg lebontották a társadalmi tartalmat róla. A testtől elválasztható identitás lehetőségével szemben felháborodva összezárnak a különböző háttérű- nem egyszerűen transz-ellenes, hanem „gender-ellenes”, egymással akár össze nem illő ideológiai irányzatok is, mintha egy, a nő-férfi viszony konstruált voltára építő társadalomtudományi gender koncepció *oka* lehetne a magukat transzneműnek tudó emberek színrelépésének, színrelépés globális, kulturális hátszélének.

A másik irányból is megalapozatlanok, s talán türelmetlenek az elvárások: emberek milliárdos tömegeire vonatkozó „gender” koncepciót nem lehetséges és nem szükséges átalakítani egy most formálódó kisebbségi mozgalom elvárásai szerint — erre a homoszexuális identitás sikeres integrálása érdekében például nem került sor — akiknek előbb még csoporton belüli, szemérmes, az átmenetek okozta frusztrációt kezelni képes öntisztázásra lehetne igényük annak érdekében, hogy a kérdések és válaszok egyszer majd nyilvánosan is artikulálhatóak legyenek. Az ideje korán generált nyilvános vitáknak kedvezőtlen hatásai már megjelentek az általános gender-ellenességben, egyes feminista csoportok pedig visszahőkölnek és visszavonulnak a biológiai szexig. Kinek jó, ha ellenreakcióként visszacsúszunk arra az érvelési szintre, amiben Kőműves Kelemen azért falazza be Kelemennét, mert péniszre van?

A civil szektor ellehetetlenítésének éveiben Magyarországon szükségképpen elhalkulnak az egyébként lokálisan jogosan kritikus hangok. Annyit mégis megkockáztathatunk, hogy a civil mozgalmaknak nem sikerült betöltenie a társadalomtudomány „gender” koncepció használata fölötti kontrollt, és a tudománynak nem sikerült informálnia új ismeretekkel a civil szektort. Nem segített az eligazodásban az sem, hogy domináns közéleti viták sora inkább politológiai terminusokat, mint szociológiai megközelítést használt, átvéve a jobboldal ernyő-képző szóhasználatát, a „genderideológia”-t, még ha idézőjelben is, amivel eleve elemelte a kérdéseket a materiális világban tapasztalható problémáktól.

Megkettőzünk, szétharmadolunk

Az így beállt szellemi zűrzavar, morális pánik leple alatt pedig sikert sikerre halmoznak a *hagyományos* maszkulin törekvések, már nem az álszentre szelídített lokális kádári, hanem izmosodó, béranyákból, pornóból és prostituáltakból hasznot húzó globális. A test és a szexualitás domináns tematikává lett, és noha ismertek az égető gazdasági és szociális problémák is, ezek a tematikák nincsenek köszönő viszonyban egymással sem a közbeszédben, sem a tudományban. Míg az így beszűkült fókuszú viták folynak, a globális egyenlőtlenségi mintázatot leképezve a magyar és egyéb kelet-európai nők bevallottan részévé válnak a hazai és globális szex- és béranya iparnak, és a globális gondoskodási láncolatnak is. A „nemzeti” politikának, a társadalomtudománynak a „szeme se rebben”, még „nemzeti” alapon sem rendülnek meg. Nem számolnak a közvetlenül nem érintettekre is ható következményekkel, főképpen a nemek közötti viszony további romlásával. Csakhogy egy ilyen viszony alakulása mindaddig homályban is tartható, amíg hatalmi politikák (gazdaságpolitikától a tudománypolitikáig) megtehetik, hogy a tényleges, ám változó ember-ember (nő-férfi) viszonyok megismerésének kényelmetlenségeitől eltekintsenek (ehhez vezethetne a „gender” koncepció), és a fiktív „racionális” gazdasági modellekhez hasonlóan csak az adott rendszer szempontjai szolgáló funkcionális nemi szerepekkel operáljanak. A status quo fenntartásához érdektelen, hogy miben áll a különbség nagyszüleink és unokáink gyermekvállalási hajlandósága között, ha a tudománynak, szakpolitikának is elég az az utasítás, hogy mindegy az emberi ár, csak a funkció teljesedjék. A szociálpolitika majd *forintban* beárazza az legújabb szülésre késztető nyomás költségeit is, amint ezt mindig is tette (Adamik 2012).

A női identitás anyai komponensének kezelését, a nyomásgyakorlást ezen egyharmad funkció irányába külön törvények, intézmények, politikák, szolgáltatások, gazdasági társaságok, büntudatkeltő/bátorító beszédmódok

erősítik, csakúgy, mint a szex-funkció (pornó, prostitúció, *sugarbaby*) üzembe helyezésének irányába is. A harmadik harmad a munkában magas termelékenységet mutató női funkció, a hordozójának rendkívüli egyéni erőfeszítésén, teljesítményén múlik, belefér-e az életébe egy szexuális partner, a társ és a gyermekvállalás. Hiába nyilvánvaló az érintettek számarányának nagyságrendi különbsége a harmadokban, egy női identitás, mint emberi identitás, számbeli reprezentációtól függetlenül, ilyen komponensekből építkezik, ezekkel egyensúlyozna, ám ez az, ami felborulni látszik. Mindaz, ami az új viszonyokból következik, amiként a pedofil pap és nyája közötti viszony is, érdektelenek. Így érdektelen a „gender” koncepció, a nők párkapcsolati leértékelődése, a férfiak ismeretlen, nyilván különböző narratívája, az intimitás igényének felmorzsolása. Csak a probléma észlelések közötti szakadéknyi különbség miatt érdemes megismerkedni a KSH friss házassági kutatásával, ami a legkorrektebb módszertan mellett sem talál fogást a „gender” alapú magyarázatokhoz („A házasságkötési magatartás” 2017). Marad a régi dilemma: mi a jó kérdés? Magam mindig a relációk, a kapcsolatok, viszonyok vizsgálatára szavaznék. Ezzel nyújthatna legtöbbet a gender koncepciója.

Közbevetés: Olyan egyszerű, Fraser-i értelemben populáris kérdésekre, ami még az emberek többségét — osztályhelyzetétől függetlenül — érdekli, utolsó menedékként életét személyesen érinti, hogy tudniillik miért oly nehéz a felek számára tiszta kapcsolatokat fellelni és azokat fenntartani (akár hetero-, de felteszem, nem heteroszexuális ember-ember kapcsolatokat is). Nincs válasz, legfeljebb ezotéria és bulvárpszichologizálás, noha ez egy Nancy Fraser által is javasolt 99%-os globális gondolkodási irány lenne a feminizmusban, ahonnan a további kérdések indulhatnak. Nemcsak a „fejlett fehér nyugaton”, az anyagilag jól élő, de a prostitúció normalizálásával lefegyverzett német feleségek körében lehet fontos ez a kérdés, hanem olyan trendeket is észlelve, amelyben például egyes afrikai nőcsoportok nem azért kötnek házasságot más nőkkel, mert leszbikusok, hanem azért, hogy elemi biztonságot nyújtsanak saját maguk és gyerekeik számára.

Sokasodnak a hétköznapi tapasztalatok, de kutatás híján nem tudományos ismeretek arról, hogy az „önkéntes” egyedül lét, az „önkéntes” gyermektelenség, mint a nem elfogadható minőségű kapcsolatok elleni lázadás mellett is engedményeket tehetünk pár évtized alatt a minőségi kapcsolatok — Giddensnél (2001) a „tiszta kapcsolatok” — ügyében. A „me too” is ilyen felismerés, a szégyen élménye. A tiszta kapcsolat olyan folytonos és intenzív érzelmi kommunikációt feltételez, amiben azért maradnak az emberpárok (akár a barátok is), mert kölcsönösen megéri nekik ezt az intimitást fenntartani. A tiszta kapcsolat olyan egyenlők közötti kapcsolat, ami mentes minden erőszaktól és kényszertől, feltételezi a másik tiszteletét. Mint ilyen reláció a makro-viszonyok demokratizmusának individuális előképe és

előfeltétele. Nem tudunk arról, hogy az emberek mekkora engedményeket tesznek a vágyott tiszta kapcsolat rovására különböző kényszerek együtttartó hatása vagy az intimitás változó igénye miatt (Giddens 1992). Pár évtizede még azt vélelmezhattük, hogy a párkapcsolatok, házasságok bomlását éppen a tiszta kapcsolat iránti folytonos vágy generálja, a tiszta kapcsolat a hajtóerő. Mivel azonban nincs tudásunk az új körülmények által konstruált párkapcsolatok minőségéről, ezt ma már nem tudhatjuk. A rendszerszintű jelek a nők párkapcsolati leértékelését sejtetik (beletörődést, lemondást, önfeladást, magányt, ön-elidegenedést, élettervek, önértékelés széttörését—szemben az előbbieket elváró, elfogadó, egyúttal messze távolodó—egyébként szintén ismeretlen másikkal). Itt csupán azt az előfeltevést hangsúlyozom ismét axiómaként, mely szerint a nők számára a komplex emberi identitásuk fenntarthatósága jelentene elégedettséget párkapcsolatban és a társadalomban is, amire az államszocializmus egy olyan, amilyen, félutas, de mégis unikális kísérlet volt.

A nemi elkülönülés rendszerkonform megerősödése

Már az államszocializmusban is tapasztalható volt az, hogy a szexuális forradalom után elkülönült a nő, mint szexuális lény (a női identitás szexuális eleme vagy aspektusa) és a nő, mint anya (a női identitás gondoskodó anyai eleme vagy aspektusa, lásd 1967 gyes), két izmos diskurzust képezve a vonatkozó szövegekkel, közbeszéddel és politikai intézkedésekkel. Szex-diskurzusnak és gyes-diskurzusnak neveztem, és fájltam, hogy nem jelenik meg markánsabban az az identitás, amiben a kettő szervesen összetartozik, és ami köré a nők rendezni kívánták az életüket, és azt, hogy ez külső kényszerítő hatás és nem a nők választása volt. A „jelölő” ágens(ek) konstruál(nak) női identitásokat oly módon, hogy nincs nő, aki a két diskurzusnak egyidejűleg alanya legyen. Továbbá, hogy csak igen privilegizált pozícióban sikerült az előbbi identitáselemeket a munkavégzéssel is összeilleszteni, azaz a női identitást komplexként, komplex vagy univerzális emberi identitásként fenntartani. Szeretni (társat, gyereket) és dolgozni (értelmeset), amiként Freud szükségletértelmezése is erre utal.

Az államszocializmusnak, ha volt, talán ez egy női szempontból jelentős teljesítménye: ha nem is könnyítette meg, de legalább elvileg elismerte ezt a női törekvést, ami egy generációs törekvésként, részben talán teljesítményként is rekonstruálható. Nem azért, mert feltétlenül sikerült a megvalósítás, inkább, mert a női életutak horizontjában orientáló cél maradhatott. Ma viszont leplezetlenül egy ilyen törekvés ellehetetlenítése zajlik, az államszocializmusban elfoglalt női identitás szétzilálása, a neoliberais piacgazdaság által diktált és elvárt funkciók szerinti széthasogatása. Tovább

zsugorodik az a nőcsoport, akinek mindhárom elemet harmóniában sikerülhet egybetartania (reményt őrző negyedik utasok?). A legsikeresebb plafontörők, kevesek, épp úgy emelkedhetnek a globális struktúra szereplői közé, mint helyi férfitársai, vagy amiként néhány luxusprostituált és vagyonos feleség.

A rendszerszintű ember-ember közötti társadalmi távolság tehát nem csak oly módon fokozható, hogy a kettő között gazdasági egyenlőtlenség feszül, hanem úgy is — lévén a rendszer kifinomultan nemre érzékeny, sőt, valójában a nemi különbségtétel köré szerveződő —, hogy az egyik emberrel (férfi) szembe vagy mellé a másiknak (nő) csak egy — éppen profitot ígérő, s ekként használandó — funkcióját állítja vagy ajánlja a rendszer, aki viszont már nem ember, hanem csak egy-egy funkció (hordozója). Tiszta kapcsolat csak a privilegizáltak esélye marad, a többség számára egyik kombináció sem alapozhat meg tiszta kapcsolatot, akkor sem, ha egy férfi a három funkciót beteljesítő három nő mindegyikét változatos kötésekkel magához kötheti. (Bár a várható élettartam további növekedésével inkább a teljes férfi életút mentén praktikusán beosztott női funkciók egymás utáni használata látszik valószínűnek. A végső szakaszban egy idősödő férfi fiatal „funkcionális” partnere egyidejűleg gondozza a közös gyermeket és ápolja az idős férfit haláláig. Ez a rendszer gazdaságossági logikája, nem az én rosszhiszeműségem.)

Peggy Watson (1993)⁶ időben figyelmeztetett, csak hogy éppen ez az, amit Magyarországon nem értettünk meg, és talán éppen emiatt sem válhatott felszabadító tudományos és közéleti koncepcióvá a „gender”. Szerinte minden lépéssel, amit a liberális kapitalizmus megenged megtenni a nőknek, a férfiak kapnak olyan újabb lehetőséget, amivel megsokszorozhatják a nők és férfiak közötti társadalmi távolságot. Amint ezt felismerjük, azt is felfogjuk, hogy a maszkulinizmus jelenti a nyugati liberális demokrácia lényegét. A kelet-európaiak pedig azt, hogy a kapitalizmus nemi rendje (*gender order*) számukra sem egy történelmi véletlen.

Feltevésém itt és most az, hogy ennek megértésével elkéstünk, nem volt ehhez — a mi kis egyensúlyozgatásunk közepette — elégségesen negatív fantáziánk. Tudomásul véve a tudomásul vehetetlent, kérdezzünk legalább annyit, hogy tudunk-e még a minket követő generációknak hasznosat mondani, társadalomkritikára és önvédelemre, netán tiszta kapcsolatok akarására biztatni? Bevalljuk saját szakmai és egyéb kudarcainkat vagy

⁶ Az eredeti szöveg: „[In EEC] as offering space to women, the transition to liberal capitalism offers men the opportunity of putting [...] a greatly increased social distance between themselves and women. [...] If we grasp this, I argue, we also grasp the opportunity to more fully apprehend the way in which masculinism forms the very bedrock of Western liberal democracy. For Eastern Europe makes plain that the gender order of capitalism is not simply the result of historical contingency” (Watson 1993, 82).

átalakítjuk ezt a konferencia termet múzeumi kiállító teremmé, és mielőtt az ajtót magunkra zárjuk, tudomásul véve a globális kapitalizmus nemi rendjét, miszerint lejárt a történelmi szavatosságunk, kiírjuk: itt tekinthetők meg egy unikális történelmi korszak nem szándékoltan, kísérletként néhány évtizedre kialakított és mára túlhaladott nőiségének emlékei. Figyelmeztetés: Ne kíváncsiskodjék, már nem beszélnek!

Felhasznált irodalom

- Adamik, Mária. 1994. „A Nagy Fehér Üzem mód, avagy miről szól a nőkérdés.” In Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Könyvek, 142–155.
- 1999. „Lehetséges-e kritikai demográfia?” *Demográfia* 42 (3–4): 193–203.
- 2001a. „Politika vagy megismerés: a nő-férfi viszony vizsgálatának szociológiai nehézségei.” In Nagy J. Endre (szerk.) *Szociológia–szociálpolitika–szociális munka*. Pécs: PTE BTK Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék, 7–21.
- 2001b. „The Greatest Promise — The Greatest Humiliation.” In Gabriele Jähnert (ed.) *Gender in Transition*. Berlin: Trafo Verlag, 190–201.
- 2012. „[A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban](#).” In Adamik Mária (szerk.) *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe*. Budapest: ELTE TÁTK, 150–173.
- „[A házasságkötési magatartás változásának demográfiai jellemzői](#).” 2017. *Központi Statisztikai Hivatal*. Letöltés: 2018. május 28.
- D Kovács, Ildikó. 2018. „[Szexoldalakon kartellezhettek az Orbán-rendszer csúcsvállalkozói](#).” 24. Letöltés: 2018. május 28.
- Giddens, Anthony. 1992. *Transformation of Intimacy, Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge & Oxford: Polity Press.
- 2001. „A család.” In *Elszabadult világ, Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Ford. Gárdos János. Budapest: Napvilág Kiadó, 61–77.
- Haraway, Donna. 1994. „A szituációba ágyazott tudás.” In Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Könyvek, 121–141.
- Harding, Sandra. 1993. „Episztemológiai kérdések.” *Acta* 9 (4): 154–164.

- Kováts, Eszter. 2017. „[A konszenzusok felszámolása — Jobboldali populizmus és a ‘genderideológia’ fenyegetése.](#)” *Fordulat* 22: 104–127.
- Puzsér, Róbert. 2018. „[A magánélet védelmében.](#)” *Magyar Nemzet*. Letöltés: 2018. május 28.
- Tamás, Gáspár Miklós. 2018. „[Egyszerű ez nagyon.](#)” *Hvg*. Letöltés: 2018. április 21.
- „[Tévedni genderi dolog.](#)” 2018. *Identitás Generáció*. Letöltés: 2018. május 28.
- „[Understanding Sex Work in an Open Society.](#)” 2017. *Open Society Foundation*. Letöltés: 2018. május 28.
- Watson, Peggy. 1993. „The Rise of Masculinism in Eastern Europe.” *New Left Review* 198: 71–82.
- Zimmermann, Susann. 2017. „[Gender, feminizmus, antifeminizmus és imperializmus.](#)” *Eszmélet* 29 (116): 125–142.